

Osmanlı Kent Yapısında, Üçüncü Ordu-yu Hümayun Karargâhı Bünyesinde Kayıtlı Hastaneler Ve Sağlık Personeli (1888-1889)

Hospitals and Healthcare Personnel within The Third Imperial Army in the Ottoman Urban Structure (1888–1889)

Bahar Çetinkaya¹ , Elçin Gün Canik²

öz

Bu çalışma, 1888–1889 yıllarında Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da görev yapan Üçüncü Ordu'suna bağlı askerî sağlık kurumlarının kurumsal yapısını ve bu kurumlarda görev yapan sağlık personelinin dağılımını incelemektedir. Osmanlı askerî teşkilatının önemli bir unsuru olan askerî sağlık hizmetleri, yalnızca askerî ihtiyaçların karşılanmasında değil, aynı zamanda buldukları şehirlerin demografik ve iktisadî yapılarının şekillenmesinde de etkili olmuştur. Çalışmanın temel amacı, Üçüncü Ordu bünyesinde faaliyet gösteren askerî hastanelerin mekânsal dağılımını, personel yapısını ve bu kurumların kent yaşamıyla kurduğu ilişkileri ortaya koymaktır. Araştırma nitel yöntem esas alınarak yürütülmüştür. Çalışmanın birincil kaynaklarını askerî salnameler ile Osmanlı Arşivi belgeleri oluşturmaktadır. Bu kaynaklar doküman analizi yöntemiyle incelenmiş; elde edilen veriler Manastır, Üsküp, Serfice, Debre, İşkodra ve İzmir'deki askerî hastaneler üzerinden karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca konuya ilişkin ikincil literatürden yararlanılmıştır. Araştırma bulguları, askerî sağlık teşkilatının Balkan coğrafyasına yayılmış dinamik bir yapıya sahip olduğunu ve savaş, isyan ve asayiş koşullarına bağlı olarak sürekli yeniden örgütlendiğini göstermektedir. Askerî hastaneler ve sağlık personeli, barış dönemlerinde de kent yaşamına entegre olmuş; sağlık hizmetleri, istihdam ve ekonomik hareketlilik yoluyla yerel toplumsal yapıya katkı sağlamıştır. Bu çalışma, Osmanlı askerî sağlık sistemini kent tarihi ve sosyal yapı perspektifiyle ele alarak literatüre bütüncül bir katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Cerrah, Hekim, Eczacı, Balkanlar, XIX. yüzyıl

ABSTRACT

This study examines the institutional structure of military healthcare institutions affiliated with the Third Army of the Ottoman Empire and the distribution of medical personnel employed in these institutions during the years 1888–1889. Military healthcare services, as a significant component of the Ottoman military organization, played an important role not only in meeting military needs but also in shaping the demographic and economic structures of the cities in which they were located. The main objective of this study is to identify the spatial distribution and personnel structure of military hospitals affiliated with the Third Army and to analyze their relationship with urban life. The research is based on qualitative methodology. The primary sources of the study consist of military yearbooks and Ottoman archival documents. These sources were analyzed using the document analysis method, and the data obtained were comparatively evaluated through case studies of military hospitals located in Manastır, Skopje, Serfice, Debre, Shkodra, and Izmir. In addition, relevant secondary literature was consulted. The findings indicate that the military healthcare system had a dynamic structure

¹ **Corresponding Author:** Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, bahar58ctnk@gmail.com, ORCID: 0009-0008-4700-6457

² Kafkas University, Ondokuz Mayıs University, Institute Of Social Sciences, elcgun82@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8075-8385

dispersed across the Balkan geography and was continuously reorganized in response to warfare, uprisings, and public security conditions. Military hospitals and medical personnel became integrated into urban life even during periods of peace, contributing to local society through healthcare provision, employment, and economic activity. By approaching the Ottoman military healthcare system from the perspectives of urban history and social structure, this study offers a comprehensive contribution to the existing literature.

Keywords: Surgeon, Physician, Pharmacist, The Balkans, Nineteenth Century

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde bulunan ordu karargâhları aynı zamanda buldukları vilayete demografik anlamda da katkı sağlayan oluşumlardı. Bünyesinde bulundurduğu erat ve subay sınıfına ilaveten bu ordu karargâhlarına bağlı sağlık hizmeti veren hastaneler ve sağlık personeli de bulunurdu. Sağlık hizmetinde bulunan doktor, cerrah, eczacı ve sıhhiye memurları karargâhta görev yapmakla beraber ikametleri itibarıyla kentteki demografik yapıdan ihtiyaç sahiplerine de yardımcı oldukları varsayılabilir. Orduya ait hastanelerde görevli bir sıhhiye memurunun oturduğu mahalle de sağlık sorunu ile karşılaşan komşularına yardımcı olduğunu tasavvur etmek hiç de zor değildir. Benzer şekilde toplum nezdinde saygın bir konuma sahip olan askeri cerrah ve doktorların da sivil hayatlarında irtibat halinde oldukları kent sakinlerinin sağlık sorunlarına yardımcı olduklarını varsaymak mümkündür. Bazı askeri hastanelerde bulunan doktorların da sivil memurlar oldukları ve geçici bir süreyle askeri hastanelere gelerek hizmet verdikleri anlaşılmaktadır. Bu doktorlardan hizmeti kabul ve makbul olanların daimi kadroya aktarıldıklarını da belgelendirmek mümkündür. Sivil olarak özel muayenesinde kentteki insanlara sağlık hizmeti veren bu hekim ve cerrahların askeri hastanelerin bünyesinde daimî istihdamları ile birlikte sivil hayattan bütünüyle kopmadıklarını iddia etmek yersiz olmayacaktır. Zira kendilerine ait bir sivil hasta portföyü bulunan bu doktorlar tedavilerini üstlendikleri bazı yerel eşraftan muteberlerle hem muhabbet hem de mesleğin gerekliliklerini yerine getirmeye devam etmiş olmalıdırlar. Çalışmamızda Osmanlı ordusunun bir zamanlar Balkanlar'da görev icra eden ancak sonradan 1908'lerde Sivas'a merkez karargâhı nakledilen III. Ordu'ya ait hastaneler ve sıhhiye personeli arşiv kayıtları ve salname-i askerilerden elde edilen veriler ışığında tanımlanacaktır.

1. Üçüncü Orduya Dair Bilinenler (1326 tarihli askeri salname)

Osmanlı Devleti'nde 1850 tarihi itibarıyla Üçüncü Ordu'nun merkezinin Manastır olduğu belirtilir. Bu ordu Rumeli ve Bosna-Hersek bölgelerinde aktif olarak bulunmaktaydı.(Özvar, 1976, s,32.) Üçüncü Ordu 1863 tarihine kadar Rumeli ordusu adıyla anılıyordu. Osmanlı Devleti'nde ordu düzeninde gerçekleşen yeniden yapılanma sürecinde bu ordu Üçüncü Ordu olarak tanımlanmıştı. Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında Selanik'te konuşlu bulunan bu ordunun Birinci Dünya Savaşı ile birlikte doğudaki Erzurum'da konuşlandırıldığını belirtmekte yarar vardır. Rus Çarlığı'nın yıkılması ile birlikte ordu karargâhı Sivas'a nakledilmiş ve milli mücadele yıllarında önemli hizmetlerde bulunmuştu.(Erler, 2025, s,151.) 1869 yılında gerçekleştirilen yeniden yapılanma sürecinde Üçüncü Ordunun merkez karargâhı Manastır'da idi ve Balkan savaşlarına kadar da bu konumunu muhafaza etti. (Türkmen, 2000, s,568) Üçüncü Ordu'nun 1876 yılında Selanik'te Osmanlı anayasası ile ilgili faaliyette olan cemiyetlere destek olduğu belirtilir. Bu durum bir süreliğine de olsa Üçüncü Ordu merkez karargâhının bilhassa 93 Harbi'ndeki Rus Çarlığı'nın taarruzları neticesinde Selanik'e transfer edildiğini değerlendirmemize neden teşkil eder. (Türkmen, 2000, s,576) Osmanlı'nın son zaferi olarak tarihe geçen 1897 yılındaki Dömeke Savaşı'nda Selanik'te konuşlu bulunan Üçüncü Ordu'nun savaş sahasında aktif rol oynadığını belirtmek mümkündür. (Erler, 2008,s,74) Üçüncü Ordu'nun 1917 yılında gerçekleşen Ekim devrimi üzerine dağılan Rus birliklerini takiben 1917-1918 tarihlerinde Ermenistan sınırlarına dayanmıştır. Üçüncü Ordu 1917 sonrasında Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü için 1920 yılındaki Kızıl Ordunun Bakü'yü işgaline kadar mücadele vermiş ve bu tarihten sonra Milli Mücadele safına dâhil olmuştur. (Erickson, 2000, s.56.) Bilhassa Üçüncü Ordu bünyesinde bulunan On beşinci

Fırka yani direk destek birliği Gelibolu, Galiçya ve Karabağ çatışmaları sonrasında Samsun'a konuşularak İngilizlerin mütareke yıllarında 1000 askerle Samsun'u işgal etmelerinin önüne geçmiştir. (Erler, 2025, s,159). Bu nedendir ki Samsun bünyesinde ileride konuşlandırılacak olan Sahra Sıhhiye Birliğinin temelleri mücadelecı bir ruhun üzerine atılmış olduğunu iddia etmek mümkündür.

2. Üçüncü Orduya Ait Hastaneler

Rumeli'nin her yerine yayılmış nizamiye ve redif taburlarının sağlık personeli ve barınma mekânlarında eksiklikler vardı. Bu eksikliğı gidermek için 1876 yılında Avusturya-Macaristan ve İngiltere'den yirmi kadar anlaşmalı ecnebi hekim Üçüncü Ordu'nun sağlık teşkilatında istihdam edildi. (Özvar, 1976, s,44.) Üçüncü Ordu'nun karargâh merkezi Balkanlar'da kaybedilen vatan coğrafyası nedeniyle Manastır'dan Selanik'e ve oradan nihayet Sivas'a nakledilmişti. Karargâh merkezinde sıhhiye personeli hastanelere oranla daha fazlaydı. Üçüncü Ordu merkez hastanesinde "Ordu-yu hümayun ser tabibi" makamında istihdam edilen Miralay Mehmet Rasim Bey bulunmaktaydı. Mehmet Rasim Bey 1856 yılında orduya dâhil olmuştu. İlgili göreve yapılan ataması ise 1879 yılına yani 93 Harbi sonrasına denk gelir.

Üçüncü Ordu Merkez Hastanesi'nde toplamda yirmi üç tabip kayıtlıdır. Bu tabiplerden dördü binbaşı, birisi kolisar (Yüzbaşı ile binbaşı arasında bir ara rütbedir.) ve geriye kalan on sekiz doktor ise yüzbaşı rütbesinde idiler. Tabiplerden Yüzbaşı Osman Efendi beş adet mecidiye madalyası ile taltif edilmiş karargâhtaki tek doktor idi. Merkez karargâhtaki doktorlar Beşinci ve Altıncı Fırkalara mensuptular. Ser Tabip Miralay Mehmet Rasim Bey ve Tabip Binbaşı Kolonidi Efendi ana merkez karargâhta görev yaparken on beş doktor beşinci fırka, yedi doktor ise Altıncı Fırka bünyesinde hizmet vermişti. Merkez karargâha bağlı Amasya'daki Beşinci Fırka'da hizmet veren doktorlardan Dokuzuncu Liva'da dört doktor bulunmaktaydı. Yine Beşinci Fırka bünyesinde bulunan Onuncu Liva'da ise altı doktor hizmet vermişti. Merkez karargâhta olduğu belirtilen Beşinci Fırkanın On ikinci Livasında ise Üçüncü Orduya bağlı Altıncı Fırkanın On birinci Livasında ise altı doktor bulunmaktaydı. Osmanlı Altıncı Fırkasına ait On ikinci Liva'da ise altı doktor tespit edilmiştir.

Tablo 1: Üçüncü Orduyu Hümayun Sıhhiye Memurları

Memuriyet	İsimler	Rütbe	Duhul	Nasıp	Fırka	Liva	Alay	Tabur	Bölük	Madalya	Osmani	Mecidi
Orduyu Hümayun Ser Tabibi	Mehmed Rasim Bey	Miralay	73	97								
Tabip	Kolonidi Efendi	Binbaşı	67	86								
2	Ligor Mikaidi Efendi	Binbaşı	91	98	5	9	17	1				

3	Kirkor Efendi	Kolisar	92	97	5			Nişancı				
4	Hasan Efendi	-	95	97	5	9	18	3				
5	Osman Efendi	Yüzbaşı	98	98	5	9	17	4				5
6	İsmail Efendi	-	300	300	5	9	18	4				
7	Hasan Tahsin Efendi	-	300	300	5	10	19	2				
8	Osman Nuri Efendi	-	99	99	5	10	19	3				
9	Mehmet Hasan Efendi	-	98	99	5	10	20	1				
10	İsmail Efendi	-	93	301	5	10	20	2				
11	Zeynel Abidin Efendi	-	98	98	5	10	20	3				
12	Solomon İsak Efendi	-	301	301	5	10	20	4				
13	Hasan Saadettin Efendi	Binbaşı	89	95	6	11	21	3				
14	Nikolaki Efendi	Binbaşı	90	98	6	11	22	2				
15	Narat Kirok Efendi	Yüzbaşı	98	98	6	11	21	1				
16	Murad Osman Efendi	-	98	98	6	11	21	2				
17	Yaver Abdullah Efendi	-	98	98	6	11	21	4				

18	Artin İsadur Efendi	-	99	99	6	11	22	3				
19	Livnidi Sıtri Efendi	-	301	301	6	12	23	2				
20	Simon Minas Efendi	-	98	99	6	12	23	3				
21	Ahmed Efendi	-	99	300	6	12	23	4				
22	Samuel Kirkor Efendi	-	98	99	6	12	24	4				
23	Mehmed Mustafa Efendi	-	98	99	6	12	23	3				

1888-1889 tarihli Askeri Salname içeriğinde merkez karargâha ait fırka, liva, alay ve taburlar bünyesinde görev yapan doktorlarla ilgili oluşturulan tablo içeriğinde bazı simalar arşiv belgeleri ile de desteklenebilir. Örneğin Üçüncü Ordu Merkez Hastanesi'nde yönetici olduğunu düşündüğümüz Ordu-yu Hümayun Ser Tabibi Mehmed Rasim Bey ile ilgili bir arşiv kaydında şu bilgilere tesadüf edilmiştir;

“Üçüncü Ordu-yu Humayun Merkez Hastanesi Tabib-i Evveli Miralay Rasim Beye hıdemat-ı memduhasına mükafeten dördüncü rütbeden nişan-ı mecdi itası hususuna ahd-u işar-ı seraskeri üzerine idare-i seniye-i hazret-i padişahi müteallik ve şerefsüdur buyurulmuş ve keyfiyet-i daire-yi askeriye dahi tebliğ kılınmış olmağla ol-bâbda emr-ü ferman hazret-i veli-ül emrindir”
(BOA., İ.DH., 906-71984, H-15-03-1301, “15 Recep 1301 tarihli nişan belgesi”)

İlgili 11 Mayıs 1884 tarihli belge içeriğinde Tabib-i Evvel Miralay Rasim Beyin bir adet dördüncü rütbeden “*mecidi*” nişanı ile taltif edildiği anlaşılır. Askeri Salnamede ise Ser Tabip Miralay Rasim Bey ile ilgili 1888 tarihinde kayda geçen veriler içerisinde kendisinin “*mecidi*” madalyasından bahsedilmez. Bu durum salnamede personele dair aktarılan verilerde eksiklikler bulunduğunu değerlendirmemize neden olur.

2.1. Manastır Asker Hastanesi

Manastır Hastanesi XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Makedonya'nın Vardar Bölgesi'nde yer alan yerleşim yerlerinde askeri hastaneler inşa edilmiştir. Manastır'da inşa edilen hastanede bunlardan biridir. 1846 yılında yapımına başlanan Manastır Hastanesi 1850'de tamamlanmıştır. Manastır Hastanesinde 1878 yılında ana karargâh hastanesi olarak görev görmüş ancak aynı yıl Üçüncü Ordu'ya ait süvari birlikleri Manastır'da konuşlandırılınca Manastır hastanesi yetersiz kalmıştır. (Taşkiran ,2021,s.564) Bu durumun 1877-1878 tarihinde yaşanan Osmanlı-Rus savaşı ile alakalı olduğunu iddia etmek yersiz olmayacaktır.

Manastır Hastanesi 1888-1889 tarihinde iki ser tabip ve bir de müdüre sahipti.(Salname-i Askeri, 1303, 1304, s,359) Manastır Hastanesi ilerleyen süreçte gelişmiş ve 1896-1897 yılları arasında personel mevcudunu artırmıştı. Manastır Vilayet Salnamesindeki altı tabibe ilave olarak dört de cerrahın istihdam edildiği anlaşılır. Ayrıca hastane bünyesinde dörtte eczacı bulunur.(Manastır Vilayet Salnamesi, H.1314 (1896-1897), s,91-92.) Manastır Hastanesi'nde yaklaşık yedi yıllık bir süre zarfında bu kadar personelin artış göstermesi doğal bir süreç değildir. Muhtemelen hastane Üçüncü Ordu bünyesinden çıkmış ya da Üçüncü Ordunun Sivas'a nakliyle birlikte Manastır Hastanesi daha yakında bulunan Birinci Ordu'ya devredilmiş olduğunu değerlendirmek olasıdır. Ancak Osmanlı arşivlerinden elde ettiğimiz bir belge de Manastır Askeri Hastanesi'nin Sivas'a nakledilmiş olan Üçüncü Ordu'ya ait merkez hastane statükosuna yükseltildiği tespit edilmiştir. Bu değişim sürecinde farklı hastanelerden Manastır Askeri Hastanesi'ne bazı cerrah, tabip ve eczacı atamalarına dair resmi yazışmalara ulaşmak mümkündür. Konuya dair bir belgede Manastır Hastanesinde çalışmakta olan bir cerrahın ailevi sebepler nedeniyle bir başka askeri hastaneye atandığı belirtilmektedir. (DABOA. HR.TH, No. 152-31, M. 28.05.1895.) Bu durum Manastır Askeri hastanesinde yeterli miktarda cerrah tabibin görev aldığı anlamına gelir.

Tablo 2: Manastır Asker Hastanesi

Memuriyet	İsimler	Rütbe	Duhul	Nasıb	Fırka	Liva	Alay	Tabur	Bölük	Madalya	Mecidi	
Ser Tabip	Konstantin Bey	Kaymakam	77	92								
-	Bekir Efendi	Binbaşı	79	97								
Müdür	Mahmut Efendi											Mütekaid

Manastır Hastanesi ile ilgili olarak değerlendirdiğimiz 1888-1889 tarihli Salname-i Askeriye içeriğinde askeri sağlık personeline ait bazı verilere ulaşılmıştır. Bu veriler çerçevesinde Manastır Hastanesi'nin 1888-1889 tarihlerinde Ser Tabibinin Kaymakam (Yarbay) rütbesine sahip Konstantin Bey olduğu tespit edilmiştir. Konstantin Bey Osmanlı Ordusuna H. 1277 (1860-1861) tarihinde girmiş ancak H. 1292 (1875-1876) tarihinde resmi ve muvazzaf tabip subay olarak ataması gerçekleşmiştir. Manastır Hastanesinde 1888-1889 tarihi itibarıyla bir ikinci askeri tabip daha bulunur. Bekir Efendi adıyla salnameye kaydedilen bu tabip binbaşı rütbesine sahiptir. Osmanlı ordusuna H.1279 (1862-1863) tarihinde katılmış ve H.1297 (1879-1880) yılında muvazzaf kadroya ataması gerçekleştirilmiştir. Manastır Hastanesi'nin 1888-1889 tarihi itibarıyla bir de emekli olmuş olan Mahmut Efendi adında müdürü bulunur. Muhtemelen bu müdür emekli olmuş fakat yeteneğine ve iş tecrübesine binaen 1888-1889 tarihli salname hazırlanırken hastane müdürlüğü görevini devam ettirmiştir. Hastanede görevli bulunan personelin herhangi bir madalyaya sahip olmadığı anlaşılır. Bu durum ilgili sağlık personelinin cephelerde hiç görev görmediği anlamına gelebilmektedir. Muhtemelen ya askerlik hizmeti ya da geçici olarak ihtiyaca binaen hastanede istihdam edilen bu sivil doktorların 93 Harbi esnasında sağlık personeline duyulan aşırı ihtiyaca binaen askeri hastane bünyesinde askeri hekim olarak muvazzaf kadroya atanmaları uygun bulunmuş olmalıdır. Bu durum nedeniyle askeri

hastanede çalışan doktorların daha önceden herhangi bir harp tecrübeleri olmadığı için madalya sahibi olamadıklarını değerlendirmek mümkündür.

93 Harbinde yaralı askerleri tedavi hususunda yeterli gelmeyen Manastır Hastanesi'nin kapasitesinin artırılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu kapsamda 1885 tarihinde Cemal ve Fazlı Paşalar Manastır Hastanesi'nin kapasitesinin artırılması yönünde yeni inşaatlar gerçekleştirmişlerdir. Böylelikle başlatılan iyileştirme çalışmaları sonrasında Manastır Hastanesi yeni haline 1893 tarihinde kavuşmuştur. Manastır Hastanesi 1893'te inşaat faaliyetleri sonrasında yeniden aktif hale geldiğinde mevcut sağlık personeli kadrosunda da gelişme kaydedilmiştir. Tespit edilen verilere göre 1893 yılında Manastır Hastanesi'nde yedi hekim ve dört eczacı görev yapmaya başlamıştır. Kısa sürede bu personel sayısında artış kaydedilmiş ve 1899 yılında Manastır Hastanesi'nde dört hekim, beş eczacı, dört cerrah ve hastalara koşullarında hizmet eden hademe gibi geniş bir kadroya ulaşılmıştır. (Taşkıran,2021, s,564) Osmanlı Devleti'nin 93 Harbi sonrasında askerî sağlık altyapısını güçlendirmeye yönelik kurumsal ve personel temelli bir yeniden yapılanma sürecine girdiğini ve Manastır Hastanesi'nin bölgesel ölçekte önemli bir sağlık merkezi hâline getirildiğini göstermektedir.

2.2. Üsküp Asker Hastanesi

Balkanlarda bulunan Makedonya'da 1837-1912 arasında 40'a yakın askeri hastane faaliyet göstermiştir. Bu hastanelerden birisi olan Üsküp Askeri Hastanesi 17 Aralık 1883 tarihinde faaliyete geçmiştir. (Eraslan,2018, s,289) Osmanlı arşivlerinde Üsküp Askeri Hapishane Hastanesi ile ilgili tespit edebildiğimiz bir evrak Üsküp'te askeri hastane dışında daha önceden 1873 tarihine ait bir hastanenin varlığını doğrular. (BOA. YB.021., No. 68-301, R.22.07.1289.) Üsküp'te tespitini arşiv kaynakları üzerinden yapabildiğimiz bir de Gurreba Hastanesi bulunmaktaydı. Gureba Hastanesi 1886 tarihinde bir fırtına nedeniyle çatı kiremitleri tahrip olduğu için tadilat geçirmişti. (BOA. YB.021. No. 81-153, R.09.11.1301) Üsküp Gureba Hastanesi'ne incelediğimiz 1888-1889 tarihli askeri salname içeriğinde de yer verilmiştir. (Salname-i Askeriye, R. 1304-1305, s.360.) İlgili salnamede Üsküp Askeri Hastanesi'nde çalışan sağlık personeli ile ilgili teferruatlı veriler bulunur.

Üsküp Hastanesinin fakir, kimsesiz ve muhtaç hastalara da hizmet verdiği anlaşılmaktadır. Osmanlı arşivlerinde bulunan bir belge içeriğinde Üsküp Askeri hastanesine sevki yapılan Bosna ahalisinden muhtaç bir hastaya bakılması yönünde talimat verilmiştir. İlgili belge içeriğinde Üsküp Hastanesine sevki yapılan hastaların Rusçuk, Kalkandelen, Edirne, Diyarbakır, Dersaadet, Yeni Pazar, Cerbe ve Manastır gibi pek çok farklı yerleşim merkezinden Üsküp Askeri hastanesine sevki yapılan hastayla ilgili veriye ulaşmak mümkündür.(BOA., YB.021, No. 101-77, R.19.05.1309.) Bu da hastanenin asker hizmetin yanı sıra ciddi oranda sivil halkın sağlık hizmetlerini karşılama noktasında da çalıştığını ortaya koymaktadır. Söz konusu belge, Üsküp Askeri Hastanesi'nin yalnızca askerî personel için değil, aynı zamanda imparatorluğun farklı bölgelerinden sevk edilen fakir ve muhtaç sivil hastalar için de hizmet veren merkezî bir sağlık kurumu niteliği taşıdığını taşımaktadır.

Üsküp Hastanesi kent açısından farklı bölgelerden gelen sevkli hastalara ev sahipliği yapmakla beraber yurt dışından da bazı hastaların Üsküp Askeri Hastanesini ziyaret ettiklerini belirlemek mümkündür. Bu durum sevkli ya da özel imkânları ile gelen hastaların bir şekilde kent dokusuna demografik ve iktisadi açıdan dâhil oldukları anlamı taşımaktadır. Her ne kadar sivil sevkli hastaların muhtaç ve fakir durumda oldukları belirtirse de bu hastalar devlet himayesi altında sevkleri gerçekleştiğinden kendilerine tahsis edilen harcırah ve bakım masrafları Üsküp kent dokusuna iktisadi bir katkı olarak değerlendirilebilir. Yurt dışından Avusturya tebaasından Vasil'in oğlu olan Hristo'nun Üsküp Askeri Hastanesi'ne yatırılma talebi de arşiv belgeleri arasında yer alan önemli bir kanıt olarak dikkat çeker. Hristo'nun Üsküp'te bir ziyaret ya da ticari bir faaliyet için bulunduğu esnada hastalandığı ve bakıma muhtaç durumda olduğu için de Osmanlı Devleti tarafından Üsküp Askeri Hastanesi'ne sevk edildiği anlaşılır. (BOA., YB.021, No. 91-122, R. R. 07. 03. 1307.) Üsküp Askeri

Hastanesine sevki yapılan bu sivil hastaların 1890'larda kent merkezi ve kırsalında hâkim olan kolera salgınından etkilendiklerini belirtmek mümkündür. (Taşkıran, 2021, s,544) Bu durum Osmanlı Devleti'nde ordu karargâhlarındaki askerlere ve erata hizmet vermekle mükellef kurulan askeri hastanelerin salgın hastalık, savaş ve doğal afetler gibi olağanüstü hallerde sivil hastalarında kullanımına devletçe tahsis edildiklerini anlamamıza yardımcı olur. O halde kent dokusunda güvenlik amaçlı konuşlandırılan askeri birlikler ve onlara ait müstemilat demografik yapının muhafazası noktasında oldukça kilit bir rol üstlenir.

Üsküp Askeri Hastanesi ile ilgili olarak 1888 tarihli salnamedeki verileri dikkate alarak oluşturduğumuz sağlık personeline ait tablo içeriğinde yalnızca hastane bünyesinde bir hekimin görev yaptığı tespit edilmiştir. Tabip Harun Efendi'nin Üsküp Askeri Hastanesi'ne gelişi tarihi olarak ise 1289 ibaresi kayıtlanmıştır. Bu ibare 1873 tarihi yani hastanenin açılış tarihi ile örtüşür. Harun Efendi'nin asaletinin tasdiki ise 1880 tarihine denk gelir. Bu durum Üsküp Askeri Hastanesi'nin 1880'de açılmış olabilme ihtimalini dikkate almamıza neden olur. Özetle Üsküp Askeri Hastanesi muhtemelen 1873'te Üsküp'te bulunan hapishane hastanesinden çevrilmiştir ve 1880'lerde tek doktoru ile hizmet veren küçük çaplı bir sağlık kuruluşudur. Bu durum neden garip ve fukaranın sevkini bu hastaneye yönlendirildiğini anlamamıza yardımcı olur. Yetersiz ve teknik kadrosu zayıf bir hastane olduğu için kimsesizlere layık görülen bir sağlık kuruluşu olarak eleştiriyi hak eder.

Tablo 3: Üsküp Asker Hastanesi

Memuriyet	İsimler	Rütbe	Duhul	Nasib	Fırka	Liva	Alay	Tabur	Bölük	Madalya	Osmani	Mecidi
Tabip	Harun Efendi		89	97								

(Salname-i Askeriye, R. 1304-1305, s.360.)

2.3. Serfice Asker Hastanesi

Serfice bugün Yunanistan'ın orta kesiminde yer alan ve Batı Makedonya bölgesine bağlı Kozani (Kozana) ili sınırları içerisinde bulunan tarihî bir yerleşim yeridir. Osmanlı döneminde önemli bir idarî merkez olan bu kasaba, Balkan coğrafyasındaki stratejik konumu nedeniyle askerî ve idarî açıdan dikkat çekmiştir. Osmanlı Devleti döneminde ise Manastır merkezinde bulunan Rumeli Vilayetine bağlı sancak statüsünde bir yerleşim yeri olmuştur. Serfice, Manastırın yaklaşık 140 km güneydoğusunda yer alan bir kasabaydı. İnce Karasu Nehri'nin 8 km güneyinde ve bu nehre dökülen derenin 433 m üzerinde konumlanmıştı. (Erken, 2021, s, 204.)

Askeri salname bünyesinde 1888 tarihinde faaliyette bulunduğu anlaşılan Serfice Askeri Hastanesi ile ilgili arşiv kayıtları 1897 tarihine ait bir belge içeriğinde hastane esvap emini ile ilgili bir atama kararı bulunur. (Milli Savunma Bakanlığı., Kurum: 110.9.1.4., 112.13.3., 11.4.1897) Serfice Askeri Hastanesi ile ilgili 1898 tarihinde kaleme alınan bir diğer belgede ise askeri hastanede bulunan hastaların tahliye edildiği belirtilir. (MSB., Kurum: 110.9.1.4., 125-95-47, 16. 02. 1898.) Bu askerlerin nakli için gönderilen vapur hastanenin Ohri gölü limanına yakın bulunduğunu değerlendirmemize neden olur.

Serfice Askeri Hastanesi bünyesinde 1888 tarihi itibarıyla binbaşı rütbesine sahip biri ser tabip olmak üzere iki doktorun bulunduğu anlaşılır.(Salname-i Askeriye, R. 1304-1305, s.361.) Ser tabip Hayko Efendi ile Engili Naumet Efendi Osmanlı askeri hastanesinde görev yapan iki doktorun varlığını doğrular. Tabip Binbaşı Hayko Efendi'nin mesleğe giriş tarihi 1865 olarak kayıtlanmıştır. Serfice Hastanesi'ne atanması ile ilgili düşülen kayıta ise 1871-1872 tarihi dikkat çeker. Serfice hastanesinde

bulunan Tabip Binbaşı Naumet Efendi ise hastaneye daha sonra dâhil olmuştur. Naumet Efendi meslek hayatına 1873-1874 tarihinde başlamış Serfice Hastanesi'ne ise 1880'lerde kayıt olmuştur. Bu durum 93 Harbi sonrasında Serfice Hastanesinde tedavi gören yaralı askerlerin olabileceği ihtimalini dikkate almamıza neden olur.

Tablo 4: Serfice Asker Hastanesi

Memuriyet	İsimler	Rütbe	Duhul	Nasib	Fırka	Liva	Alay	Tabur	Bölük	Madalya	Osmani	Mecidi
Ser Tabip	Hayko Efendi	Binbaşı	82	88								
-	Engili Naumet Efendi	Binbaşı	90	97								

2.4. İzmir Asker Hastanesi

İzmir'de bulunan askeri hastane tarih içerisinde üç farklı binada hizmet vermek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nde gerçekleşen yeni reformlar çerçevesinde 1829 tarihinde askeri karargâh bulunduğu için İzmir'de bir askeri hastane tesisine karar verilmiştir. Daha önce Tuzhane olarak kullanılan ve Fes Nazırı Katipzade Mustafa Efendiye Efendi'ye ait olan bina bağış yoluyla devralınıp askeri hastaneye dönüştürülmüştür. (Altun, 2014, s, 422.) İzmir Askeri Hastanesi'nin 1840-1846 yılları arasında Karantinahane semtindeki İslahane'de bulunan eski Karantinahane binasında hizmet vermeye devam ettiği anlaşılır. İzmir Askeri Hastanesi'nin 1886 yılı itibarıyla Hamidiye Sanayi Mektebi olan İslahane'nin alt katına yerleştiği ve geçici bir süre burada hizmet verdiği anlaşılır. Ancak bu hastane askeri ve doğal afetler sürecinde sevki yapılan sivil hastalara yetersiz kaldığı için daha düzenli bir hastaneye olan ihtiyaç idari yetkililerin gayretlerine neden olmuştur. İzmir Valisi Halil Rıfat Paşa eski karantinahane binasının yıkılarak yerine daha mükemmel bir askeri hastanenin yapımına başlanması yönünde talimatlar vermiştir. İzmir Askeri Hastanesi'nin yeniden yapılabilmesi için 1887 yılından itibaren halktan bağış toplanmaya başlanmış ve inşaat 1892 yılında bitirilerek hastane hizmete alınmıştır. İzmir Askeri Hastanesi'nin yapımı esnasında Sultan II. Abdülhamit maddi destekte bulunduğu için hastanenin adı bilahare Hamidiye Hastanesi olarak anılmıştır. (Altun, 2014, s. 423) Arşiv kayıtlarında İzmir Hastanesinin yapılabilmesi için 1887 yılına ait "kahtzadegan" yani kıtlıktan etkilenenlere yapılacak yardım parasının da kullanıldığı anlaşılır.(BOA., Y.PRK.UM., 10-57, H.17.02.1305.)

İzmir'de bulunan askeri hastane ile ilgili olarak 1888 yılında incelediğimiz askeri salname içeriğinde yalnızca Ali Yakup Efendi adında bir adet kaymakam rütbesine sahip doktor bulunur. (Salname-i Askeriye, R. 1304-1305, s.361.) Ali Yakup Efendi ile ilgili arşiv kayıtlarından ulaşabildiğimiz bir veri içeriğinde kendisine 1893 yılında üçüncü rütbeden mecidi nişanı verildiği belirtilir.(BOA., İ.TAL., 37-48, H.25.5.1311.) İlgili belgede Maltepe Hastanesi'nde görev yapan Yanko Efendi ile birlikte Ali Yakup Efendi'nin de taltif aldıklarına vurgu yapılır. Bu durum 1892'de hizmete alınan İzmir Hamidiye Askeri Hastane'si bünyesinde hizmet veren doktor kaymakam Ali Yakup Efendi'nin başarılı bir hekim olduğunu göstermektedir.

Tablo 5: İzmir Asker Hastanesi

Memuriyet	İsimler	Rütbe	Duhul	Nasıb	Fırka	Liva	Alay	Tabur	Bölük	Madalya	Osmani	Mecidi
Tabip	Ali Yakup Efendi	Kaymakam	90	301								

2.5. Debre Asker Hastanesi

Debre, Osmanlı Devleti'nde Makedonya'nın Arnavutluk sınırına 6 km ve Manastırın 90 km kuzey batısında Radika Nehri'nin Kara Drina kavuştuğu bir mevkide etrafı dağlarla çevrili geniş ve verimli bir ovada konuşlanmıştır. Debre'de bulunan askeri rüştiye öğrencileri için 1882 yılında bir askeri hastane tesis edilmiştir. Rüştiye binası bu arada askeri hastaneye çevrilmiştir. (Bapuçoğlu,2023, s,111.) Debre-i Bala'da esasen Jandarma Süvari Koğuşu olarak kullanılan bina sonradan Debre Askeri Hastanesi olarak 1904 yılında kullanılmaya başlanmıştır.

Askeri Salname içeriğinden elde ettiğimiz verilere göre 1888 yılında Debre Askeri Hastanesinde Binbaşı rütbesinde Tabip Şakir Efendi adlı bir doktor kaydı yer alır. (Salname-i Askeriye, R. 1304-1305, s.361.) Tabip Şakir Efendi'nin 1884 tarihinde bir adet dördüncü dereceden Nişan-ı Osmani almaya hak kazanmıştı. (BOA., İ.DH., 921-73044, H.28.08.1301.) Debre-i Bala'da Nizamiye Merkez Hastanesi'nde 1890 yılı itibarıyla bir de eczacı atandığını belirtmek mümkündür. (BOA., TS.MA.e., 595-100, H.08.07.1307.)

Tablo 6: Debre Asker Hastanesi

Memuriyet	İsimler	Rütbe	Duhul	Nasıb	Fırka	Liva	Alay	Tabur	Bölük	Madalya	Osmani	Mecidi
Tabip	Şakir Efendi	Binbaşı										

Debre Hastanesi ile ilgili tespit ettiğimiz bir veriye göre hastane, 1908 yılındaki Meşrutiyet'in ilanından sonra 1912'de yaşanacak olan Balkan Harbi'ne kadar garnizon hastanesi olarak görev yapmıştı. Arnavut isyanları ile birlikte hastanenin artan ihtiyaçlara cevap vermek üzere kadrosu genişletilmiştir. 1910 yılında ise Debre Hastanesi'ne Yüzbaşı Hüseyin Bey başhekim olarak tayin edilmişti. Balkan Savaşı sona erince 1912 yılında işgal edilen bu şehirde yardımcı ek binalarla geliştirilmiş olan hastaneye ağır vakalara müdahale etmek üzere Doktor Hüseyin Bey görevlendirilmiştir. Ancak savaşı nihayete erdiren Cenevre'deki görüşmeler sonrasında hastanede görevli bulunan Hüseyin Bey ülkesine geri dönmüş ve Debre Askeri Hastanesi de Sırp Devletine teslim edilmişti. (Özvar,1981, s,195.)

2.6. İşkodra Asker Hastanesi

Osmanlı Devleti'nin Üçüncü Ordusunun fırka merkezlerinden olan İşkodra, Duna ve Drin nehirleri ile Hod Gölü arasında eski ve tarihi bir mahalde halkı Müslüman devlete bağlı insanların yerleştiği bir Arnavut kasabasıdır (Özvar,1981, s,570.) İşkodra'da 1867'li yıllarda askerlere mahsus bir hastane olmadığından hastalar için evler kiralanarak tedavileri buralarda yapılmaktaydı. (Bapuçoğlu, 2023, s,131.) Ancak 1888'lerde incelediğimiz salname içeriğinde İşkodra'da bir askeri hastane ve personeline dair bilgiler bulunur. Osmanlı sağlık sistemine 1874 yılında katılan Kaymakam Mahmut Nami Bey İşkodra'daki askeri hastaneye 1885 yılında tayin edilmişti. (Salname-i Askeriye, R. 1304-1305, s.361.) İşkodra Hastanesi'nde 1886 yılında ikinci tabip olarak İsmail Fuat Bey'in ismine arşiv kayıtlarından ulaşılır. (BOA., DH. SAİD.d., 171-399, H.29.12.1303) Ancak ilgili doktorun askeri salnamede kaydı bulunmaz. İşkodra Askeri Hastanesi aynı zamanda Osmanlı polis teşkilatı üyelerine de sağlık hizmeti sunmaktaydı. (BOA., DH.MKT., 1451-97, H. 10.01.1305.) İşkodra Hastanesi ile ilgili bir diğer belgeden de anlaşılacağı üzere İşkodra Hastanesi İşkodra Gölü kenarında yer aldığı için stratejik bir öneme haizdir. (BOA., YB.021, 85-36, R.11.03.1304.)

Tablo 7: İşkodra Asker Hastanesi

Memuriyet	İsimler	Rütbe	Duhul	Nasib	Fırka	Liva	Alay	Tabur	Bölük	Madalya	Osmani	Mecidi
Ser Tabip	Mahmud Nami Bey	Kaymakam	91	302								

25 Haziran 1910 tarihinde İşkodra Hastanesi'ne baştabip olarak Doktor Bahaeddin Şakir Bey tayin edilmişti.(BOA., DH.MUİ., No. 107-18, H.16.06.1328.) Balkanlarda 1911 yılında Osmanlı mizah gazetelerine bile konu olan Karadağ, Sırp ve Arnavut isyanları sağlık hizmetlerinin de artışına neden olmuştu. (Canik,2020,s,81) Sırp ve Arnavut isyanları esnasında 450 kadar hasta ve yaralının tedavisi İşkodra Askeri Hastanesi'nde yapılmıştır. İşkodra Hastanesi'nin yeterli ekipmana ve personele sahip olmaması nedeniyle de 80 ağır vaka Selanik Askeri Hastanesi'ne sevk edilmiştir. İşkodra Hastanesi'nde bu dönemde başhekim olan Kaymakam İbrahim Lütfi Bey başka bir göreve tayin olunca yerine Miralay Matkoviç Bey atanmıştır. Dömeke (1897) Harbinde İşkodra Hastanesi normal mesaisini sürdürmüş 1911 İtalyan-Osmanlı Savaşı sonrasında hekim kadrosu artırılmış ve sabit mevki hastanesi statükosuna kavuşturulmuştur. Balkan Savaşları'nda ise hastane kapasitesi 1500 hastaya hizmet edecek şekilde planlanmış, ancak gerçekleştirilen iyileştirmelere rağmen bu rakam 800 yatakla sınırlı kalmıştı. İkinci Balkan Harbi esnasında yaralıların artması nedeniyle hastanenin kapasitesi bin yaralıya bakacak şekilde geliştirilmesi hedeflenmişti. Bu kapsamda İşkodra'da bulunan Avusturya Hastanesi, İtalyan Okulu, Fransız İnşaat Şirketi binası, Öğretmen Okulu, Askeri Rüştüye, İttihat ve Terakki Kulübü, İtalyan Dispanseri ve bazı uygun nitelikli binalara el konulmuş Üçüncü Orduya ait kışanin üç büyük pavyonu sağlık hizmetlerine tahsis edilmişti. Balkan savaşlarının kaybedilmesi ile birlikte Arnavutluk'la Osmanlı Devleti arasında sınır irtibatı kesilmişti. Bunun üzerine Arnavutlar diğer devletlerin işgaline maruz kalmamak için bağımsızlıklarını ilan ettiklerini duyurmuşlardı. Bu gelişmeler üzerine 1913 yılı itibarıyla İşkodra Hastanesi ve bu hastaneye tahsis edilen binalarda tedavi gören 16 subay ve 2000'e yakın asker başlarında bulunan sağlık personeli ile birlikte esir alınmış ve bu esirler Osmanlı Devleti'ne Draç, Avlonya limanları üzerinden gemilerle ülkelerine geri gönderilmişlerdi. (Özvar,1981, s,570-571.) Bu durum, Balkan Savaşları sürecinde Osmanlı askerî sağlık teşkilatının da doğrudan savaşın ve esaret koşullarının etkisine girdiğini, hastanelerin dahi çatışma ortamından bağımsız kalamadığını göstermektedir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde belki de en fazla karargâh merkezini değiştirmek zorunda kalan askeri birim Üçüncü Ordu olmuştur. Zira 19. yüzyılda Üçüncü Ordunun konuşlandığı Balkanlar küresel güç merkezi haline gelen Avrupalı devletlerin hedefi haline gelmişti. Osmanlı Devleti'nin askeri bir güç olarak zayıflaması Balkanlardaki dış müdahaleyi daha da artırmış yerel isyancılarda bundan cesaret alarak asayiş olumsuz yönde etkilemişlerdi. Yunan, Bulgar, Makedon, Sırp, Karadağlı isyancıların yanı sıra Arnavut ve Boşnak ayaklanmaları da Osmanlı ordu birliklerini ziyadesiyle meşgul eden gündelik asayiş olayları olarak dikkat çeker. Bilhassa Karadağ bu devirde pek çok güvenlik personelinin yaralandığı çatışma alanı olma özelliğini korudu. Sırp ve Yunan Krallığına hem civar bölgeler sürekli bir çatışma alanı olarak etkin rol oynadı. Teselya Ovası uzunca bir süre Yunanlı isyancılar tarafından isyancı faaliyetlerle karşılaşmış. Karadağ Çetina Dağı'nda Hristiyan Arnavut isyancılara destek sağlamıştır. Makedonya dağları Bulgar, Sırp, Yunan ve hatta Türk çeteleri ile yoğun bir güvenlik sorunu yaşamıştır. Bütün bu güvenlik ihlalleri pek çok askerin şehit ederken çok daha fazlasını da yaralarından ötürü sakat bırakmıştı. Çatışmalarda yaralanan subay ve erata sıhhi açıdan hizmet verecek olan askeri hastanelerde geniş bir coğrafyaya yayılmıştı. Bu durum çatışma sahasının genişliği ile de alakalıydı. Üçüncü Ordunun Balkanlarda yaşanan çetin savaşlar neticesinde toprak kayıpları nedeniyle sürekli karargâh merkezi değişiyor ve buna bağlı olarak ta bazı hastaneler önem kazanırken bazı hastanelerde atıl vaziyette kalıyordu.

Balkan Savaşları sonrasında Üçüncü Ordu karargâh merkezinin Sivas'a kaydırılması ile birlikte kaybedilen topraklardaki pek çok askeri hastane de Balkan devletlerinin eline geçti. Manastır, Serfice, Üsküp, Debre, İşkodra ve İzmir hastanelerinden sadece İzmir en azından 1919 yılına kadar Üçüncü Ordunun sağlık hizmetlerine katkı sağlamaya devam etti. Çalışmamızda askeri salnameler üzerinden tespitini yaptığımız bu hastanelerdeki sağlık personeli ve hizmet süreçleri tanımlanmıştır. Tespiti yapılan hastane ve sağlık personeline ait bazı arşiv kayıtları da çalışmamızın içeriğini geliştirmek amacıyla değerlendirilmiştir.

Askeri salnameler ve arşiv verileri üzerinden elde ettiğimiz veriler sayesinde askeri sağlık personelinin kent dokusuna demografik bir çeşitlilik katarken nitelikli insan kaynaklarını geliştirme noktasında da katkı sağladığına dair tespitler yapılmıştır. Askeri sağlık personeli, hastane de yatan hastalar iktisadi açıdan da kent dokusuna önemli artı değerler kazandırmıştır. Askeri hastanede tespit ettiğimiz sağlık personeline ait maaşlar ile ilgili veriler konunun iktisadi boyutunu tanımlamak için yeterli veriler sunar. Osmanlı ordusunda çalıştırılan hekim ve cerrahlara günde 20 çift ekmek, dokuz okka et, üç kilo arpa, ayda on beş kantar saman, on çeki odun, altı adet beygir, bir kıta araba ve bir öküz arabası tahsisatı yapılırdı. Sıcak çatışma alanlarında bulunan birlik ve kalelerde hizmet veren birinci dereceden beşinci dereceye kadar tasnif edilmiş olan cerrahlara ise ayda 15-20 akça, günde 1-1,5 kıyye et, 6 çift ekmek tahsisatı verilmekteydi. Bu durum askeri hastane ve birliklerin bulunduğu karargâhlarda bulunan sağlık personelinin iktisadi açıdan yerel ekonomiye ciddi bir iktisadi katkı sunduğunu belirtmemize neden olur.

Hastanede bulunan hasta ya da personel her insan için çıkan tabldot yemek için gerekli olan gıda malzemeleri askeri hastanelerin bulunduğu yerleşim yerlerinin Pazar yerlerinden temin edilmiştir. Bu durum maaşları ya da tahsisatları ile ekonomik güce sahip bir kesimin kent dokusundaki tüketim sektörüne dâhil oldukları anlamına gelir. Hastalarının yakınları için tahsis edilen barınma noktaları da kent dokusunda yer alan askeri hastanelerin demografik açıdan mevsimsel bir iç göçü de tetikleyerek kalıcı bir gelir kapısını daha aralamış olmalıdır. Hanlar, restoranlar, mağazalar ve hatta çarşı ve Pazar yerleri hastalarına yakın olmak için askeri hastane civarına konuşlanan bu aile fertlerine hizmet vermiş olmalıdır.

Etik Standartlara Uyum

Çıkar Çatışması: Yazar, bu çalışmada kendileriyle veya olası diğer üçüncü kişilerle yayın öncesi ve yayın sonrası bir çıkar çatışmasının bulunmadığını beyan eder.

Etik Kurul İzni: Bu çalışma için etik kurul iznine gerek yoktur. Buna ilişkin ıslak imzalı onam formu, makale süreç dosyasına eklenmiştir. Yazar, kaynakların doğruluğundan kendilerinin sorumlu olduğunu bildirir.

Finansal Destek Beyanı: Finansal destek bulunmamaktadır.

Yapay Zekâ Kullanım Beyanı: Bu makalenin yazımı, analizi ve düzenlenmesi aşamalarında yapay zekâ tabanlı araçlardan yararlanılmamıştır.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliye (İ.DH.), Dosya no: 921, Gömlek o: 73044, Hicrî 28 Şaban 1301.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e.), Dosya no: 595, Gömlek no: 100, Hicrî 8 Recep 1307.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl İdaresi Defterleri (DH.SAİD.d.), Defter no: 171, Sayfa/Gömlek no: 399, Hicrî 29 Zilhicce 1303.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliye (İ.DH.), Dosya no: 906, Gömlek no: 71984, Hicrî 15 Safer 1301.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (YB.021.), no: 68/301, Rumi 22 Temmuz 1289.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (YB.021.), no: 81/153, Rumi 9 Kasım 1301.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (YB.021.), no: 101/77, Rumi 19 Mayıs 1309.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (YB.021.), no: 85/36, Rumi 11 Mart 1304.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), Dosya no: 1451, Gömlek no: 97, Hicrî 10 Muharrem 1305.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ.), no: 107/18, Hicrî 16 Cemaziyelevvel 1328.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (DABOA), Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Hariciye (HR.TH.), no: 152/31.

Bapuçoğlu, Murat, Orhan Özdiç, *Sadık Emre Karakuş, Osmanlı Bölgeleri'nde Askeri Tıp ve Balkan Askeri Hastaneleri*, Gülhaneliler Eğitim Sağlık ve Sosyal Dayanışma Vakfı, Ankara 2023.

Canik, Elçin Gün, *Cadaloz Mizah Gazetesi'ne Osmanlı'dan Algı ve İmgeler (1911)*, Libra Yayınevi, 2020

Erlar,Mehmet Yavuz, “Samsun’da Milli Mücadeleden İstiklal Madalyasına Giden Süreç”, *Near East Historical Review*, 15/2, 2025, s.151-176.

Erlar,Mehmet Yavuz, *Osmanlı-Yunan Sınırında Ordunun Sosyal ve Ekonomik Gözlemleri (1897-1899)*, Milenyum Yayınevi, İstanbul 2008.

Eraslan,Cezmi, *Fotoğraflarla Sultan II. Abdülhamit Dönemi Sağlık Müesseseleri*, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2018.

Erickson, Edward J ,*Ordered to Die: A History of The Ottoman Army in The First World War*, Greenwood Press, Connecticut 2000.

Erken,İlkay, “Müstakil Serfice Sancağının Teşkili ve İdaresi (1881-1888)”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 44, 2021, s. 203-223

Manastır Vilayet Salnamesi, H.1314 (1896-1897)

Milli Savunma Bakanlığı Arşivi, Kurum Kodu: 110.9.1.4., Fon/Klasör No: 112.13.3., Tarih: 11 Nisan 1897.

Özvar,Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. I, Yörük Basımevi, İstanbul 1976.

Salnâme-i Askeriye, Hicrî 1326 (Miladî 1908–1909), İstanbul, Matbaa-yı Askeriye.

Salnâme-i Askeriye, Rumi 1304–1305, İstanbul, Matbaa-yı Askeriye.

Salnâme-i Askerî, Rumi 1303–1304, İstanbul, Matbaa-yı Askeriye.

Taşkıran, Özlem Makbule, “19. Yüzyıldan Balkan Savaşlarına Makedonya’da Salgın Hastalıklar”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XXI/43 (2021 Güz), (541-580)

Türkmen,Zekeriyya, “II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Ordu-Siyaset İlişkileri” , *Erdem*, 1/35, 2000, s.568. (567-591)

EXTENDED ABSTRACT

Army headquarters in the Ottoman Empire also contributed demographically to the provinces in which they were located. In addition to the enlisted and officer corps they employed, these army headquarters also had hospitals and medical personnel providing healthcare services. While the doctors, surgeons, pharmacists, and medical officers who provided healthcare services served at headquarters, it can be assumed that they also assisted those in need within the city's demographic makeup due to their residence. It is not difficult to imagine a medical officer working in an army hospital helping neighbours facing health problems in their neighbourhood. Similarly, it is possible to assume that military surgeons and doctors, who held a respected position in society, also helped with the health problems of city residents with whom they were in contact in their civilian lives. It is understood that some doctors in military hospitals were civilian employees who came to military hospitals for temporary services. It is also documented that those whose services were accepted and acceptable were transferred to permanent staff. It would not be unreasonable to argue that these physicians and surgeons, who provided healthcare to the city's residents in private practice, remained permanently employed in military hospitals, thus maintaining a consistent relationship with civilian life. These physicians, who had their own portfolio of civilian patients, must have continued to maintain both a close relationship with some of the respected local notables whom they treated and to fulfil the requirements of their profession. This study will describe the hospitals and medical personnel of the Ottoman Army's Third Army, which once served in the Balkans but later transferred its headquarters to Sivas in 1908, using data from archival records and military yearbooks.

The military unit in the Ottoman Empire that was perhaps forced to change headquarters the most was the III Army. This was because, in the 19th century, the Balkans, where the III Army was stationed, became the target of European powers that had become global power centers. The Ottoman Empire's weakening military power further increased external intervention in the Balkans, and local rebels, emboldened by this, negatively impacted public order. Greek, Bulgarian, Macedonian, Serbian, and Montenegrin rebels, as well as Albanian and Bosnian uprisings, were notable daily incidents of public order that significantly preoccupied Ottoman military units. Montenegro, in particular, remained a conflict zone during this period, with numerous security personnel injured. The surrounding regions played a significant role as a constant battleground for both the Serbian and Greek Kingdoms. The Thessaly Plain was terrorized by Greek rebels for an extended period. Montenegro aided and abetted Christian Albanian rebels on Mount Cetina. The Macedonian mountains were overrun with Bulgarian, Serbian, Greek, and even Turkish gangs. All these security breaches left many citizens martyred and many more disabled from their wounds. Officers and privates wounded in the clashes were dispersed across a wide geography in military hospitals, which were supposed to provide medical care. This was also related to the sheer size of the conflict area. Due to the territorial losses suffered by the III Army in the Balkans as a result of the fierce fighting, its headquarters constantly shifted, and as a result, some hospitals gained importance while others remained idle.

After the Balkan Wars, with the III Army headquarters being moved to Sivas, many military hospitals in the lost territories also fell into the hands of the Balkan states. Of the hospitals in Manastir, Serfice, Skopje, Debre, Shkodra, and Izmir, only Izmir continued to contribute to the III Army's healthcare services at least until 1919. Our study describes the medical personnel and service processes at these hospitals, which we identified through military yearbooks. Some archival records pertaining to the identified hospitals and medical personnel were also evaluated to enhance the content of our study.

Data obtained from military yearbooks and archives demonstrate that military healthcare personnel contributed to the development of qualified human resources while adding demographic diversity to the urban fabric. Military healthcare personnel and hospitalized patients also contributed significantly to the urban fabric from an economic perspective. The salaries of healthcare personnel we identified in military hospitals provide sufficient data to define the economic dimension of the issue. Physicians and surgeons employed in the Ottoman army received a daily allowance of 20 pairs of bread, nine okkas of meat, three kilograms of barley, fifteen sacks of hay per month, ten drafts of wood, six horses, one mainland wagon, and one oxen cart. Surgeons, classified from first to fifth degree, serving in units and fortresses in active conflict zones received a monthly allowance of 15-20 silver coins, 1-1.5 kilos of meat, and six pairs of bread per day. This suggests that healthcare personnel in military hospitals and headquarters where units were located made a significant economic contribution to the local economy. The food supplies needed for the table d'hôte meals served to every patient or staff member in the hospital were procured from the markets in the settlements where the military hospitals were located. This meant that a segment of society with economic power, through their salaries or allowances, was included in the consumption sector within the urban fabric. The accommodations allocated for the relatives of patients must have also triggered a seasonal demographic migration from military hospitals within the urban fabric, providing a further source of permanent income. Inns, restaurants, shops, and even bazaars and markets must have served these family members, who were stationed near the military hospitals to be close to their patients.